

1992-28

Faculteit der Economische Wetenschappen en Econometrie

ET

05348

Serie Research Memoranda

Internationale handel en economische groei
in ontwikkelingslanden

H. Linnemann

Research Memorandum 1992 - 28
augustus 1992

Internationale handel en economische groei in ontwikkelingslanden

Inhoud:

1. Internationale handel, comparatief voordeel, en welvaart
2. Internationale handel en nationaal inkomen
3. Handel als motor van de groei
4. Handel als hulpje voor de groei
5. Nieuwere theorie van de internationale handel
6. Speculaties tot besluit

Literatuurverwijzingen

N.B. Deze tekst is inhoudelijk dezelfde als die van het afscheidscollege van 6 april 1992, behoudens de uitwerking van sectie 5 en de toevoeging van tabellen, voetnoten en literatuurverwijzingen

Internationale handel en economische groei in ontwikkelingslanden

1. Internationale handel, comparatief voordeel, en welvaart

Internationale handel is een activiteit die bijna zo oud is als de mensheid zelf. Naar de letter genomen is internationale handel zo oud als het bestaan van naties. Door ruilverkeer met andere landen kon een natie de beschikking krijgen over producten die het land zelf niet kon maken, of die het alleen kon voortbrengen tegen veel hogere kosten. In ruil daarvoor werden producten aangeboden die het eigen land relatief goed en goedkoop kon leveren. Aanvankelijk werden vooral producten geruild die door natuurlijke omstandigheden, zoals klimaat en bodemschatten, in het ene land wèl en in het andere land niet voorhanden waren. Tot de eeuwenoude voorbeelden behoren de specerijen en natuurzijde uit het Verre Oosten, en wijn uit de Mediterrane landen. Dit soort natuurgebonden of primaire producten speelt nog steeds een rol in de internationale handel, maar heeft in de moderne tijd voortdurend aan relatief belang ingeboet. Na de industriële revolutie komt geleidelijk ook de internationale handel in industrieproducten op. Sinds circa 1960 zijn het deze producten die, naar de waarde gerekend, het grootste deel uitmaken van de wereldhandel; zie Tabel 1. En in plaats van de natuurlijke omstandigheden worden het nu de door de mens zelf geschapen productie-omstandigheden die bepalen op welk gebied een land een relatieve voorsprong heeft op andere producenten. De mate van beschikking over kapitaal, al dan niet geschoolde arbeid, en technische en technologische kennis is in belangrijke mate het comparatieve voordeel van een land gaan bepalen. Comparatieve voordelen op basis van natuurlijke hulpbronnen bestaan nog wel, maar worden in belang overvleugeld door "man-made comparative advantages". Er is weinig of niets natuurlijks aan auto's uit Japan, vliegtuigen uit de Verenigde Staten, horloges uit Zwitserland, of kunstmest uit Nederland.

Tabel 1. Waarde-aandelen in de wereldhandel, in procenten

	primaire producten	industriële producten
1913	63	37
1953 (a)	57	43
1953 (b)	53	45
1960	48	50
1970	37	61
1980	44	55
1989	26	70

Bronnen : 1913 en 1953(a) : Lamartine Yates (1959: Appendix Table A-171, excl. centraal-geplande landen)
 1953(b)-1989 : GATT (jaarlijks)

In beginsel is internationale handel voor de inwoners van alle landen een aantrekkelijke zaak. Want door een deel van de eigen producten die men vergelijkenderwijs erg goed en goedkoop kan maken te ruilen - via de handel - voor producten waarin andere landen erg goed zijn, kunnen de consumenten in alle landen er op vooruit gaan: er komt in de winkel een gevarieerder goederenpakket tegen lagere prijzen ter beschikking. Als we even afzien van mogelijke gevolgen van de internationale handel voor de binnenlandse inkomensverdeling,¹⁾ dan kunnen we zonder meer stellen dat in een situatie met handel tussen de landen de consumenten beter af zijn dan in een situatie met dezelfde productie-inspanning maar zonder handel. Anders gezegd: met handel meer welvaart dan zonder handel.²⁾

Dit is niet zo'n opzienbarende stelling. Integendeel: het is een overtuiging die,

¹⁾ In de neo-klassieke (handels)theorie wordt het vraagstuk van de inkomensverdeling volledig losgekoppeld van dat van de optimale allocatie van productiefactoren; zie Corden (1984: 66-69).

²⁾ Op de mogelijkheid van 'immiserizing growth' zullen we hier niet ingaan; zie Bhagwati (1958, 1971)

ook internationaal, algemeen wordt gedeeld. Wel vallen er de nodige kanttekeningen bij te plaatsen, die erop neerkomen dat in het belang van de eigen nationale economie de handel met het buitenland niet volledig vrij wordt gelaten. Alle landen ter wereld leggen aan de buitenlandse handel, met name aan de invoer, bepaalde beperkingen op, onder andere in de vorm van invoerrechten en contingenteringen. Hoe zwakker de eigen economie is, des te meer handelsbelemmeringen de overheid wil handhaven om de binnenlandse producenten te beschermen tegen concurrentie die ze niet of althans nog niet aankunnen.³⁾ Zulke zwakke economieën zijn kenmerkend voor de meeste ontwikkelingslanden, en die hebben dan ook de hoogste graad van bescherming.⁴⁾ Maar ook de rijke landen samenwerkend in de OESO, hanteren nog flink wat beschermende maatregelen.⁵⁾ In het kader van de GATT, de Algemene Overeenkomst inzake Tarieven en Handel, wordt sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog regelmatig onderhandeld over het stapsgewijs verlagen van de handelsbarrières. Op dit moment loopt nog steeds, nu al jarenlang, de zogeheten Uruguay-ronde die maar niet tot een succesvolle afsluiting kan worden gebracht. En ook als de Uruguay-ronde mocht slagen, wordt daardoor nog bij lange na niet een situatie van wereldwijde vrijhandel bereikt, maar hooguit een stap, of een stapje, in de goede richting.

³⁾ Naast dit vanouds bekende 'infant-industry' argument zijn er nog diverse andere redenen, van economische of niet-economische aard, die worden aangevoerd om af te wijken van het 'ideaal' van volledige vrijhandel. Ter oriëntatie zie men Corden (1974); toegespitst op ontwikkelingslanden is Krueger (1984) en op industrielanden Baldwin (1984).

⁴⁾ Een directe, nauwkeurige vergelijking van de graad van bescherming is niet goed mogelijk, onder meer door de grote verscheidenheid aan niet-tarifaire handelsbelemmeringen. Een vergelijking van de beschermingsgraad (ad valorem tarieven en NTB tarief-equivalenten) van de belangrijkste 'handelsblokken' is te vinden in Whalley (1985: App. D). Afzonderlijke gegevens voor 50 ontwikkelingslanden staan vermeld in Erzan et al. (1989). Toegespitst op de bescherming van de industriële sector in ontwikkelingslanden is Verbruggen (1992). Een analyse van de verschillen in beschermingsniveau tussen de landen geven Van Dijck en Hoogteijling (1992).

⁵⁾ Zie bijv. Erzan en Karsenty (1989).

2. Internationale handel en nationaal inkomen

Na deze wat uitvoerige inleiding moet ik nu dringend ter zake van het eigenlijke thema komen. Dat brengt een toespitsing, en daardoor een versmalling, van het betoog met zich. Handel draagt bij tot welvaart, zagen we, maar dat begrip welvaart is moeilijk te kwantificeren. Welvaart is te omschrijven als de mate van geluk, of tevredenheid, van de mensen voor zover dat geluk of die tevredenheid door economische factoren worden bepaald. En het zal iedereen duidelijk zijn dat die zaken, die gevoelens in feite, niet zo maar te meten en bij elkaar op te tellen zijn. Daarom moet ik de vraagstelling versmallen tot: draagt internationale handel bij tot de vergroting van het nationaal inkomen, of van het bruto nationaal product? Voor een arm land, voor een ontwikkelingsland, is dat misschien niet eens zo'n ernstige inperking van de vraagstelling, want grotere welvaart zal voor arme mensen toch zeker óók vereisen dat het inkomen omhoog gaat.⁶⁾

Laten we eerst eens kijken, hoe in de afgelopen decennia de ontwikkeling van de handel en van het BNP geweest is; zie Tabel 2. Wat direct opvalt is, dat de wereldhandel zich sneller ontwikkeld heeft dan het wereldinkomen.⁷⁾ Over de 30-jaars periode na 1960 bedroeg de jaarlijkse groei van de wereldhandel gemiddeld 6 procent en die van het wereldinkomen $4\frac{1}{4}$ procent - alles gecorrigeerd voor inflatie, en beperkt tot de goederenhandel. Voor alle produkten bij elkaar genomen, groeide de internationale handel dus jaarlijks $1\frac{3}{4}$ procent sneller dan het inkomen. Splitsen we deze GATT-gegevens op naar de productiesectoren landbouw, mijnbouw en industrie, dan blijkt dit verschil in groeitempo tussen handel en inkomen het kleinst te zijn voor de mijnbouw, namelijk een

⁶⁾ Deze inperking tot het groei-effect van internationale handel betekent uiteraard wel dat het belangrijke vraagstuk van de inkomensverdeling ook hier buiten beschouwing blijft. Addison en Demery (1986) geven een nuttig overzicht van studies betreffende de relatie tussen handel, handelspolitiek en inkomensverdeling.

⁷⁾ Veel jaarverslagen van het GATT vestigen hier nadrukkelijk de aandacht op. Vergelijkende cijfers die teruggaan tot 1820 geeft Maddison (1982); zie ook Evans (1989).

half procent, en het grootst voor de industriële sector, met 2,4 procent.

Tabel 2. Ontwikkeling van de wereldhandel en het wereldinkomen (c.q. toegevoegde waarde), in constante prijzen (1960 = 100)

	Totaal		Landbouw		Mijnbouw		Industrie	
	Exp.	Ink.	Exp.	Ink.	Exp.	Ink.	Exp.	Ink.
1953	62	69	69	82	55 ^a	65 ^a
1960	100	100	100	100	100	100	100	100
1970	226	179	148	128	197	171	271	206
1980	368	265	230	156	228	219	534	320
1989	539	336	280	190	248	214	852	443
gem. jaarl. groei 1960-1989 in %	5,98	4,27	3,62	2,24	3,19	2,66	7,67	5,26

Noot^a : inclusief mijnbouw

Bron : berekend uit GATT, International Trade (jaarlijks). Genève, GATT. De door het GATT-secretariaat gegeven indexcijfers zijn zonder verdere aanpassing herberekend op basis van 1960 = 100, waarbij voor elk afzonderlijk jaar het meest recent vermelde cijfer als het meest betrouwbare gegeven werd beschouwd.

Van dit positieve verschil in groeitempo tussen handel en inkomen gaat op z'n minst de suggestie uit dat de internationale handel, wegens zijn grotere dynamiek, één van de trekpaarden geweest is van de economische groei - naast, of verweven met, de toeneming van de productiefactoren arbeid, kapitaal, en technische kennis. Op het terrein van de economische politiek heerst dan ook alom de overtuiging dat in het belang van voortgezette economische groei de omvang van de buitenlandse handel verder moet worden uitgebreid, en dat betekent in de praktijk uiteraard allereerst een actieve bevordering van de export. Deze visie op de samenhang tussen handel en groei van het inkomen stamt uit een oude traditie binnen de economie die wordt aangeduid met de

term "handel als motor van de groei" (trade as an engine of growth).⁸⁾

Alvorens deze motor aan een nader onderzoek te onderwerpen, moeten er wat opmerkingen worden gemaakt bij de cijfers die ik zoëven noemde over de snellere groei van de handel dan van het inkomen. Wat verklaart dit verschil in groeitempo? Anders gezegd: hoe komt het dat de exportquote, of de totale handelsquote, voor de meeste landen gestegen is? Door de gestaag toegenomen grootte van de binnenlandse markt (zowel naar bevolkingsomvang als naar BNP) zou eerder, op grond van cross-secties, een dalende handelsquote te verwachten zijn geweest.⁹⁾ Ten minste drie factoren hebben echter de andere kant uit gewerkt.¹⁰⁾ De kunstmatige handelsbelemmeringen in de vorm van tarieven en niet-tarifaire maatregelen zijn in de beschouwde periode aanzienlijk verminderd, ook al heeft het nieuwe protectionisme van de jaren tachtig dat proces afgeremd. Ten tweede lijken de natuurlijke handelsbelemmeringen ook iets te zijn vermindert, door een lichte daling (in reële termen) van de transportkosten en een verbetering van de communicatietechniek. Een derde en belangrijke factor wordt gevormd door de ontwikkelingen op het gebied van de industriële bedrijfsorganisatie. Binnen de productiekolom is de verticale differentiatie sterk toegenomen en zijn de productielocaties geïnternationaliseerd, zodat de handel in industriële tussenprodukten en halffabrikaten snel aan omvang en betekenis heeft gewonnen. En dit verklaart dus mede het eerder genoemde grote verschil in groeitempo van handel en toegevoegde waarde in de industriële sector.

⁸⁾ De karakterisering van internationale handel als 'engine of growth' (en wel allereerst met betrekking tot de 19e eeuw) is afkomstig van Robertson (1938).

⁹⁾ Zie bijv. Kindleberger (1962), Linnemann (1966), Chenery and Syrquin (1975). Een additionele (maar meer omstreden) factor die een verlagend effect heeft op de handelsquote is de relatieve daling van de prijs voor verhandelbare goederen ten opzichte van die voor niet-verhandelbare goederen; zie Michaely (1984: Ch. 2).

¹⁰⁾ Zie voor een bredere en kwantitatieve analyse Rose (1991). Barker (1977) heeft gepoogd een theoretische onderbouwing te geven van het verschijnsel van een stijgende handelsquote door middel van de 'product variety hypothesis'.

Dit laatste punt brengt mij als vanzelf bij een andere kanttekening bij de vergelijking van handelsgroei en inkomensgroei. Conceptueel zijn export en import enerzijds, en inkomen of toegevoegde waarde anderzijds, ongelijksoortige grootheden. Export en import worden gemeten in termen van hun bruto waarde, dus inclusief hun niet-primaire inputs, terwijl het inkomen - als de som van alle toegevoegde waarde - in intermediaire inputs juist uitsluit.¹¹⁾ Desondanks zou een vergelijking van de groeicijfers van bijv. export en inkomen geen vertekend beeld geven indien de toegevoegde waarde een vast percentage zou vormen van de bruto waarde van de exportgoederen. Immers, dan groeit de toegevoegde waarde geïncorporeerd in de exportgoederen in hetzelfde tempo als de (bruto) exportwaarde zelf, en is dus een zuivere vergelijking met de groei van het nationale inkomen mogelijk. Maar aan de voorwaarde van een vaste toegevoegde-waarde quote van de exportgoederen is niet voldaan. De zojuist genoemde accentverschuiving binnen de categorie industrieproducten van handel in eindproducten naar handel in industriële tussenproducten is gepaard gegaan met een daling van de binnenlandse toegevoegde waarde per eenheid industriële export. Zeker voor de industriële exporten van ontwikkelingslanden is deze tendentie goed-gedocumenteerd.¹²⁾ En voor veel ontwikkelingslanden treedt daarnaast nog een tweede factor op die tot een daling van de toegevoegde-waarde-quote van het exportpakket leidt, te weten de geleidelijke switch van primaire producten (die een relatief hoge toegevoegde waarde hebben) naar industrieproducten (met een structureel lagere value added).

Het is niet mijn bedoeling met deze laatste opmerking te suggereren dat

¹¹⁾ Linnemann (1966: 203-204), Michaely (1984: Ch. 2).

¹²⁾ Zie allereerst Wood (1991) en de daarin gegeven verwijzingen. Zie ook Chenery et al. (1986: Ch. 7). Verbruggen (1987) geeft voor zeven Zuid-Oost Aziatische landen de netto deviezenontvangst per eenheid export van de verschillende productiesectoren, maar geen vergelijking in de tijd (behalve voor Singapore). Tymowski (1987: 94) geeft een frequentieverdeling van de exporten van Singapore naar het percentage toegevoegde waarde; in 1977 had meer dan 60 procent van de 'binnenlands' geproduceerde export (dus exclusief re-exporten en entrepothandel) een toegevoegde-waarde aandeel van minder dan een kwart.

ontwikkelingslanden zich moeten blijven specialiseren in de export van primaire producten zoals die mede door het kolonialisme tot stand is gekomen; de bezwaren tegen die eenzijdige oriëntatie mag ik genoegzaam bekend veronderstellen. Wat de strekking van dit deel van mijn betoog is, is dat we ons niet moeten verkijken op het inkomens-genererende effect van de snelle exportgroei - voor geen enkel land, maar zeker ook niet ten aanzien van de ontwikkelingslanden. We moeten trouwens vaststellen dat lang niet overal van een stijging van de handelsquote (dus export + import gerelateerd aan het BNP) sinds 1960 sprake is geweest; zie Tabel 3. Voor de rijke landen geldt dat die handelsquote in de afgelopen 30 jaar bijna is verdubbeld. Voor Azië, de koploper in dit opzicht, is de quote bijna verviervoudigd, voor het Midden-Oosten met de helft gestegen, voor Afrika ten zuiden van de Sahara gelijk gebleven, en voor Latijns-Amerika vrij fors gedaald. Het meest spectaculaire resultaat wordt verkregen als we de categorie nieuw-industrialiserende landen er uit selecteren; voor deze groep is de handelsquote bijna vervijfvoudigd. Dit extreem hoge cijfer, alsook dat voor Azië, weerspiegelt niet alleen de sterke expansie van de handel in industriële tussenproducten, zoals besproken, maar wordt ook vertekend door de pure doorvoerhandel van landen als Hongkong en Singapore.¹³⁾

3. Handel als motor van de groei

Met dit algemene en ruwe plaatje van de ontwikkeling van handel en inkomen in het achterhoofd, willen we nu wat nader ingaan op de visie die we aanduiden met "handel als motor van de groei". De aandacht voor die visie werd geïntensiveerd door de beleidsaanbevelingen van het IMF en de Wereldbank na de schulden crisis die in 1982 ten volle doorbrak en die veel ontwikkelingslanden dwong tot een zogeheten structureel aanpassingsbeleid. Onderdeel van zo'n aanpassingsbeleid vormde vrijwel steeds een sterkere oriëntatie op de wereld-

¹³⁾ Zie Tymowski (1987). De IMF-bron vermeld onder Tabel 3 geeft voor 1987 een handelsquote van 210 voor Hongkong en van 308 voor Singapore.

markt en een doelbewuste bevordering van de export - niet alleen om uit de exportopbrengsten rente en aflossing op de schulden te kunnen voldoen, maar ook als stimulans voor een gezonde groei van de economie. Een golf van publicaties zag het licht, waarin het verband tussen export en economische groei econometrisch werd onderzocht.¹⁴⁾ Welke inzichten hebben deze studies opgeleverd ten aanzien van "trade as an engine of growth"?

Tabel 3. Handelsquote per regio, 1959/60 en 1986/87
(export + import) : BBP

	1959/60	1986/87
19 OESO-landen	15,0	28,3
Afrika ten zuiden van Sahara	48,8	46,3
Azië	14,9	55,6
Latijns-Amerika	28,2	17,9
Midden-Oosten	33,1	47,7
Ontwikkelingslanden met industriële exporten	12,7	59,8

Bron: berekend uit IMF, International Financial Statistics - Supplement on Trade Statistics. Supplement Series No. 15, Washington D.C., 1988, pp. 50-57

Voor de meeste van deze studies geldt allereerst, dat de theoretische onderbouwing uiterst eenvoudig was. De exportsector wordt verondersteld een hogere productiviteit te hebben dan de binnenlandse sectoren, zodat een grotere allocatie van de productiefactoren naar de exportsector de gemiddelde productiviteit doet stijgen. Voorts kunnen er in deze meer productieve sector leereffecten optreden, die als externaliteit van de exportproductie positief kunnen doorwerken op de overige sectoren. De empirische toets behelsde dan het schatten van één vergelijking op basis van een cross-sectie over een aantal ontwikkelingslan-

¹⁴⁾ We beperken ons tot studies verschenen na 1980, die overigens vrijwel steeds voortbouwen op Michaely (1977). In chronologische volgorde: Tyler (1981), Feder (1983), Kavoussi (1984), Balassa (1985), Ram (1985), Rana (1985), Ram (1987), Rana (1988), Kohli and Singh (1989), Moschos (1989), Fosu (1990b).

den, waarbij de variabelen vaak werden gemeten als hun gemiddelde over een bepaalde periode. In een bivariate analyse werd de groeivoet van het BNP gerelateerd aan de exportgroei of aan de exportquote, of, iets verfijnder, de ontwikkeling van het BNP werd verklaard door middel van een productiefunctie waarin naast arbeid en kapitaal één of meer exportvariabelen werden opgenomen. Vrijwel steeds werd in dit soort exercities een significant en positief effect van de export op het BNP gevonden.

Een tegenbewering liet niet lang op zich wachten. Hoe zit het immers met de causaliteit? Exportgoederen maken natuurlijk deel uit van de totale productie, en loopt nu de causaliteit van 'meer export' naar 'meer productie', of omgekeerd? Onderzoek van het datamateriaal op Granger-causaliteit liet van de eerdere bevindingen niet veel heel,¹⁵⁾ ook al moet erkend worden dat de Granger-methode niet de causaliteit (in logische zin) test maar gebaseerd is op het begrip voorspelbaarheid.¹⁶⁾ Overigens is het ook heel wel denkbaar dat de 'echte' causaliteit van land tot land, jaar tot jaar, en ook sector tot sector uiteenloopt. Exportgroei kan een gevolg zijn van een onverwacht vraagoverschot op de wereldmarkt bij onderbenutte binnenlandse productiecapaciteit, maar kan ook resulteren uit een efficiënt en zorgvuldig opgebouwd productie-apparaat dat nu door export schaalvoordelen kan gaan realiseren.

Andere studies zochten het in de nuancering van de eerdere resultaten: een positief effect van exportgroei op inkomensgroei werd wel gevonden voor de export van industrieproducten maar niet voor die van primaire producten.¹⁷⁾ Voor de uitwerking van instabiliteit van de exportontvangsten op de economi-

¹⁵⁾ Zie Jung and Marshall (1985), Darrat (1986,1987), Chow (1987,1989), Sephton (1989), Sung-Shen et al. (1990), Afxentiou and Serletis (1991). Ook op andere gronden dan de Granger-analyse wordt de causaliteit van exportgroei naar productiegroei bestreden; zie bijv. Gonçalves and Richtering (1987), Sheeley (1990), Svedberg (1991).

¹⁶⁾ Zie Judge et al. (1985: 667-669).

¹⁷⁾ Fosu (1990a), van Beers and Linnemann (1992).

sche groei werd alles wat denkbaar is gevonden: positief effect, geen effect, negatief effect.¹⁸⁾ De samenstelling van de steekproef naar landen en tijdsperiode lijkt de uitkomsten vaak sterk te beïnvloeden, evenals uiteraard de definitie van de variabelen, de specificatie van de relatie en de schattingsmethode.¹⁹⁾ Weinig resultaten zijn dus robuust gebleken, en van generalisatie van de bevindingen kan geen sprake zijn.

Dit alles roept wel de nodige twijfels op ten aanzien van de 'export als motor van de groei'-these, en daarmee ook ten aanzien van de strategie van de op export gerichte groei die bij veel 'mainstream economists', maar misschien meer nog bij internationale beleidmakers, zo populair is. Bovendien, voor wat het beleid betreft, zelfs als voor bepaalde landen in een bepaalde periode ondubbelzinnig een positief effect van exportgroei op inkomensgroei zou kunnen worden vastgesteld, dan zal nog moeten worden nagegaan of die exportgroei ook werkelijk is veroorzaakt door een op export gericht beleid.²⁰⁾ Zo'n verband hoeft er niet te zijn; ik noemde zoëven al het voorbeeld van een plotseling ontstane ruimte op de wereldmarkt, bijvoorbeeld door een natuurramp of binnenlandse onlusten in een concurrerend exportland. Denk ook aan het arsenaal van invoerverruimende en invoerbelemmerende maatregelen waarover de grote Westerse importlanden beschikken. Hantering van deze handelspolitieke instrumenten kan plaatsvinden als straf of beloning voor bepaalde ontwikkelingslanden op grond van overwegingen van buitenlands beleid in engere zin. En daar waar economische overwegingen domineren zal het invoerbeleid van de rijke landen zich juist kunnen richten tegen ontwikkelingslanden die als expor-

¹⁸⁾ Een gerubriceerde verwijzing naar de vele studies op dit terrein geeft Gyimah-Brempong (1991). Voor Afrika ten zuiden van de Sahara vindt deze auteur een significant negatief verband tussen exportinstabiliteit en economische groei. Zie ook MacBean and Nguyen (1988).

¹⁹⁾ Een vergelijkend overzicht van vrijwel alle bovengenoemde studies, gevolgd door zeer evenwichtige conclusies, biedt Pinheiro (1989). Een wat bondiger overzicht geeft Rubbens (1991).

²⁰⁾ De relatie tussen exportgroei en een op export gericht beleid komt meer expliciet aan de orde in Lal and Rajapatirana (1987), Bhagwati (1988), Shadid Alam (1991) en Salvatore and Hatcher (1991).

teur succes boeken.

4. Handel als hulpje voor de groei

Tot welke conclusie moet het hier geschetste beeld van beweringen, tegenbeweringen en onbeantwoorde vragen ons leiden? Alleen tot een zeer voorlopige conclusie, dat is duidelijk. Ik zal U mijn voorlopige conclusie geven, waarbij ik mij overigens wel realiseer dat die conclusie gebaseerd is op meer overwegingen dan hier expliciet ter sprake konden komen. Er zijn, naar mijn mening, tot op heden onvoldoende solide redenen aan te voeren waarom een strategie van op export gerichte groei in het algemeen het beste ontwikkelingsmodel zou zijn. Liever dan van 'trade as an engine of growth' zou ik willen spreken van 'trade as a handmaiden of growth': handel als hulpje, als dienstknecht, van de groei. (De fraaie term 'handmaiden' is afkomstig van Kravis.²¹) Centraal staat dan de noodzaak om allereerst tot gestage groei van de binnenlandse markt te komen, in de eerste fase stellig gepaard gaande met een proces van imports substitutie. Productiviteitsgroei moet alle aandacht krijgen, 'rent-seeking behaviour' worden bestreden tot het uiterste, en prijsdistorties tot een minimum worden beperkt. Sectoren met hoge productiviteitsgroei en met schaalvoordelen in de productie zullen vervolgens exportsectoren kunnen worden, en voortgezette productiegroei zal de overgang naar een minder beschermend handelsbeleid vergemakkelijken.²²) Voor wie zo'n gebeuren ongeloofwaardig klinkt: het is een oude film, namelijk die van de historische ontwikkeling van Japan, en meer recentelijk van

²¹) Kravis (1970: 851, 869). Toegegeven moet worden dat de termen 'engine' en 'handmaiden' rijkelijk vaag zijn. Aan Kravis' omschrijving ontleen ik de volgende kenmerkende elementen van de handmaiden-visie: "It is to deny that the presence of [strong external] demand is a necessary or sufficient condition for growth or even for trade to play a helpful role in growth. It is to say that trade is one among many factors affecting growth, and that it is unlikely to be the dominant variable in many instances.[...] One of the most important parts of this handmaiden role for today's developing countries may be to serve as a check on the appropriateness of new industries by keeping the price and cost structures in touch with external prices and costs." (p. 869). In de woorden van Lal and Rajapatirana (1987: 208): "[It] sees internal factors as the biggest determinants of growth, with trade a helpful though not dominating influence."

²²) Dit punt wordt o.a. beklemtoond door Shadid Alam (1991: 846).

Korea, en deels ook van Brazilië.²³⁾ Tot en met 1960 was de exportquote van Zuid Korea kleiner dan één procent, en was het beleid gericht op de ontwikkeling van de binnenlandse markt. De voor dat groeiproces noodzakelijke externe inputs konden worden verkregen door kapitaalimport.

Met deze laatste zin wordt voor het eerst in mijn betoog aandacht gevraagd voor de rol van de import. Wij zijn aan de hand van allerlei studies zo bezig geweest met de link tussen export en groei dat we de eenvoudige waarheid uit het oog hebben verloren dat macro-economisch beschouwd export allereerst dient ter financiering van de import. En voor welke beleidsoptie een ontwikkelingsland ook kiest, elk groeiproces zal toch een aantal materiële inputs vergen die uit het buitenland moeten worden betrokken. Die gedachte ligt ten grondslag aan een artikel van Esfahani dat hier niet onvermeld mag blijven.²⁴⁾ De auteur ontwikkelt en schat een model van drie vergelijkingen die de samenhang tussen de groei van productie, export en import beschrijven. Een nieuwe variabele, de relatieve importschaarste, wordt gedefinieerd als het verschil tussen de feitelijke en de 'normaal te verwachten' invoerquote. Zijn analyse brengt hem tot de conclusie dat de belangrijkste bijdrage van export tot de economische groei gelegen is in het verminderen van de invoerschaarste die in veel ontwikkelingslanden de groei afremt. Naast deze bijdrage kan de auteur vervolgens geen significant externaliteitseffect van de export meer vinden - noch voor de totale export, noch voor die van industrieproducten. Een ontvullend resultaat, dat beter aansluit bij de 'trade as handmaiden'-visie dan bij het 'trade as engine'-alternatief.

In dit model vallen vanzelfsprekend ook kapitaalimport en particuliere kapitaalimport

²³⁾ In een betoog pro liberalisatie noemt Dornbusch (1992: 80) niet zonder reden deze drie landen als paradepaardjes van een beleid waarin (ook) protectie wordt toegepast. Zie voorts, naast de vele landen-studies, Kubo et al. (1986) en Bruton (1989).

²⁴⁾ Esfahani (1991). Een positief verband tussen toegenomen invoer en toegenomen productie constateren ook Faini et al. (1989).

voer in ontwikkelingslanden op hun plaats, als instrumenten die een al dan niet tijdelijk alternatief voor exportgroei vormen of ook een additionele factor die de invoerschaarste vermindert en de groei bevordert zolang er een deviezentekort bestaat. Deze fungibiliteit tussen export-ontvangsten en kapitaalvoer zou een cynische waarnemer tot het vermoeden kunnen brengen dat de eenzijdige nadruk die in beleidskringen gelegd wordt op het belang van 'export-led growth' misschien eerder voortvloeit uit de onwil van de rijke landen om de kapitaalhelp aan de ontwikkelingslanden te vergroten dan uit een vertrouwen op mogelijke intrinsieke merites van zo'n beleid zelf. Maar dat zou mij toch iets te ver gaan. Het valt immers niet te ontkennen dat in een aantal landen het import-substitutiebeleid - hoe gerechtvaardigd ook in een beginfase - door kortzichtigheid en rent-seeking heeft geleid tot sterk vertekende prijzen en een anti-export-bias die wel degelijk correctie behoeven. Maar de slinger moet niet naar het andere uiterste doorslaan; dat is, kort gezegd, de teneur van mijn betoog.²⁵⁾

5. Nieuwere theorie van de internationale handel

Op dit punt aangekomen is het zinvol nog in het kort te bezien of de nieuwste ontwikkelingen in de theorie van de internationale handel nog additioneel licht kunnen werpen op de nexus export-import-inkomensgroei. Meer en beter dan voorheen geschiedde, gaat de nieuwe theorie van de internationale handel in op andere marktvormen dan die van volledige mededinging, op increasing returns to scale, op productdifferentiatie, op de ontwikkeling en overdracht van technologie, op het afwijken van het vrijhandelsmodel ten gunste van strategisch handelsbeleid, kortom: op veel zaken die de theorie meer dan voorheen doen aansluiten op de realiteit van vandaag - vooral de realiteit van de handel van de rijke

²⁵⁾ Tot dezelfde genuanceerde conclusie komt Rodrik (1992). Zie ook Evers (1989) en de daarin gegeven verwijzingen, Lall (1991) en de (te verschijnen) bundel van Fontaine (1992). Met betrekking tot de industriële productiviteitsgroei constateerde Pack (1988) al eerder: "Export orientation, whatever its other merits, does not appear to yield higher total factor productivity growth than does import substitution." (1988: 372).

landen. Kunnen deze nieuwe inzichten ons ook helpen bij het beter begrijpen en interpreteren van de handelspositie van ontwikkelingslanden?

De bijna revolutionaire opkomst van de nieuwe handelstheorie als positieve theorie hangt nauw samen met de snelle groei van de intra-bedrijfstak-handel (intra-industry trade), die nu een aandeel heeft van één-vierde of meer in de wereldhandel.²⁶⁾ De nieuwe theorie draagt dan ook vooral bij tot de verklaring van het handelspatroon van industriële goederen, terwijl de op Ricardo teruggaande Heckscher-Ohlin theorie zijn zeggingskracht allereerst vindt in de verklaring van de handel in producten waarin specifieke natuurlijke hulpbronnen zijn geïncorporeerd. Naarmate in ontwikkelingslanden de productie- en exportstructuur minder gedomineerd gaat worden door de primaire sectoren landbouw en mijnbouw, wordt ook voor deze landen de relevantie van de nieuwe ontwikkelingen in de handelstheorie groter.

Maar de nieuwere inzichten bieden niet alleen een betere, meer adequate verklaring voor het ontstaan en de ontwikkeling van (een groot deel van) de internationale handel; zij leiden tevens tot veranderingen in de theorie van de handelspolitiek, dus tot aanpassingen in de normatieve theorie. De centrale vraag in de theorie van de handelspolitiek is welk handelsbeleid de nationale welvaart zo groot mogelijk maakt, en het traditionele antwoord daarop is dat - gegeven zekere veronderstellingen - vrijhandel een betere keuze is dan de verschillende vormen van handelsbeperking en interventie. Bij een marktstructuur anders dan die van volledige medewerking bestaan er echter interventiemogelijkheden voor de overheid die wel degelijk welvaartsverhogend (kunnen) uitwerken.²⁷⁾ Deze bevinding is op zichzelf niet erg opzienbarend: er zijn genoeg gevallen te noemen waarin door de overheid geboden steun aan een

²⁶⁾ Krugman and Obstfeld (1991:139). Zie voor een opsplitsing van de wereldhandel in vier 'typen' handelsstromen ook Ruigrok (1991), die zijn cijfers ontleent aan een Oostenrijkse studie.

²⁷⁾ Zie bijv. Helpman and Krugman (1989).

bedrijf of bedrijfstak heeft bijgedragen tot de opbouw van een langdurig competitief voordeel op de wereldmarkt.

Ter voorkoming van misverstand: de recente ontwikkelingen in de handelstheorie bieden bepaald geen wetenschappelijke vrijbrief voor ongebreideld protectionisme. Invoerbependingen en andere overheidsmaatregelen kunnen, via de realisatie van schaalvoordelen en learning-by-doing, leiden tot de opbouw van een welvaartsverhogende exportpositie, maar zo'n beleid kan gemakkelijk ontsporen via rent-seeking en incompetentie aan de kant van de overheid. Vooraanstaande auteurs op het terrein van de nieuwe handelstheorie als Helpman en Krugman lijken daarom te schrikken van hun eigen (interventionistische) conclusies, en voegen daar haastig aan toe dat als norm voor het beleid in de praktijk het streven naar vrijhandel toch wel een goede vuistregel blijft.²⁸⁾

Wat draagt de nieuwe theorie nu bij tot ons inzicht in de relatie tussen internationale handel en economische groei in ontwikkelingslanden? In eerste instantie heel weinig, want het is niet de samenhang tussen handel en groei die in de analyse centraal staat. Maar daar moeten we gelijk aan toevoegen, dat de verheldering van het zicht op de factoren die aan de internationale handel ten grondslag liggen wel kan bijdragen tot een versterking van de economieën van ontwikkelingslanden - namelijk door op basis van deze kennis te komen tot een beter handelsbeleid.²⁹⁾ Dit laatste is overigens nog allerm minst een eenvoudige opgave. Weliswaar laat de nieuwe theorie m.i. overtuigend zien hoe groot het gewicht is van factoren als schaalvoordelen, productdifferentiatie, leerprocessen en technologie-ontwikkeling in hun samenhang met onvolledige mededinging, maar eenvoudige en algemeen-toepasbare recepten voor optimaal handelsbeleid

²⁸⁾ In zijn bespreking van hun boek uit 1989 geeft Lucas (1990) hier een aardig commentaar op.

²⁹⁾ De relevantie van de nieuwe handelstheorie voor ontwikkelingslanden wordt o.a. besproken in Rodrik (1988), Krugman (1989), Helpman (1990), Greenaway (1991) en Stewart (1992: Chs 4,5); enkele van deze bijdragen gaan vergezeld van commentaar van andere vakgenoten.

vloeien hier niet uit voort. Binnenlandse distorties en marktonvolkomenheden in ontwikkelingslanden, alsook de beperkingen van het overheidsapparaat maken de zaak nog meer gecompliceerd. Daarom kan bijv. de opbouw van speerpunt-industrieën door middel van strategisch handelsbeleid voorlopig voor de meeste ontwikkelingslanden niet als een reële optie worden beschouwd - een zeldzame uitzondering daargelaten (Stewart 1992: Ch. 5).

In weerwil van de complicaties die zich bij de tenuitvoerlegging in de praktijk kunnen voordoen, is de belangrijkste algemene conclusie met betrekking tot het handelsbeleid van ontwikkelingslanden die uit de recente theorie naar voren komt dat er diverse dwingende redenen zijn om - juist vanuit de ontwikkelingsdoelstelling - niet voor een beleid van laissez-faire maar voor interventie te opteren. Deze interventie moet dan evenwel zoveel mogelijk specifiek en doelgericht zijn - zie de factoren hierboven genoemd. In veel landen was en is de bescherming te hoog, te langdurig, te ondoorzichtig en te algemeen, en het oneigenlijke gebruik ervan wijdverbreid. Er valt dus veel op te ruimen, maar met het badwater mag niet tevens het kind worden weggegooid. Krugman's (1984) uitdagende formulering van de mogelijkheid van "import protection as export promotion" geeft dat ook weer, al moet de interventie die hier bedoeld wordt niet (alleen) de vorm aannemen van bescherming aan de grens.

In paragraaf 1 werd al gewezen op het steeds toenemende belang van "man-made comparative advantages". En juist in de ontwikkeling van dit soort "comparative advantages" of "competitive advantages" biedt de nieuwe theorie meer inzicht. Voor een fundamentele verbetering van hun handelspositie zouden de ontwikkelingslanden voor zichzelf meer "man-made advantages" moeten creëren. Anders gezegd, en de woordspeling van Barry (1990:224) gebruikend: op handelsterrein moeten ze zich opwerken van "factor endowment takers" tot "factor endowment makers". Dat is, zoals gezegd, geen eenvoudige opgave - maar welke taak in het ontwikkelingsproces is wèl een eenvoudige?

6. Speculaties tot besluit

Mij resten nog drie korte slotopmerkingen over ons onderwerp. Ze zijn wat speculatief van aard, en beogen tot nadenken te prikkelen. Met enige fantasie zijn ze alle drie te vangen onder het kopje: Grenzen aan de groei van de internationale handel?

Ten eerste: economen zijn gewend te denken in termen van het afnemende grensnut: het vijfde kopje koffie 's morgens schenkt minder bevrediging dan het eerste. Iets dergelijks geldt ook voor de importcapaciteit: de besteding van de laatste import-gulden verhoogt de welvaart minder dan de besteding van de eerste. Verdere intensivering van de internationale handel zal op zich een voortdurend geringer welvaartsverhogend effect hebben, voorzover niet verdergaande specialisatie de productiekosten vermindert. De doorgaans al lage beschermingsgraad in de handel tussen de industrielanden onderling zal bij nog verdere verlaging maar weinig welvaartswinst opleveren,³⁰⁾ en het uitblijven van zo'n verlaging dus maar weinig welvaartsverlies. De hogere beschermingsgraad die de rijke landen handhaven tegenover m.n. industriële invoerproducten uit ontwikkelingslanden zou eerder omlaag moeten worden gebracht en meer welvaartswinst opleveren. Maar behoudens dit laatste punt is van steeds meer handel steeds minder welvaartsverhoging te verwachten.

Ten tweede: de intensieve handelscontacten die vandaag de dag tussen nagenoeg alle landen ter wereld bestaan betekenen een voorheen ongekende integratie van de wereldeconomie, met alle voordelen van dien. Tegelijkertijd heeft dit elk land

³⁰⁾ Het schatten van de welvaartseffecten van liberalisatie is bijzonder moeilijk, zeker waar het om de dynamische effecten gaat. Schatting van de statische effecten levert doorgaans positieve uitkomsten op, die echter in vergelijking tot de jaarlijkse economische groei zeer klein zijn. Een (al weer wat ouder maar toch nuttig) overzicht van diverse schattingen geeft Baldwin (1984:586-588). Diverse recentere studies zijn te vinden in Srinivasan and Whalley (1986). Een vergelijkend overzicht van studies betreffende de V.S.-Canada handelsliberalisatie geven Brown and Stern (1989). Hoe het verschil tussen veronderstelde volledige en onvolledige mededinging doorwerkt op de schattingen pogen Nguyen en Wigle (1992) te laten zien.

op zich naar buiten toe meer van anderen afhankelijk en dus meer kwetsbaar gemaakt. Het lijkt daarom geen toeval dat in de laatste jaren diverse studies zijn verschenen - ook in ons land - over het gebruik en de effectiviteit van handels-sancties en handelsboycot als politieke wapenen.³¹⁾ Recente voorbeelden zijn ieder bekend. Mocht het gebruik van dit wapen, dat uiteraard vooral in de handen van grote handelsnaties niet te onderschatten is, aan frequentie winnen, dan zou dat voor sommige landen aanleiding kunnen zijn om meer voorzichtig en selectief in het internationale handelsverkeer te gaan participeren.

Ten derde: een nieuw thema dat sinds kort onstuimig in opmars is, is dat van handel en milieu. Nationaal en internationaal milieu-beleid, dat nu nog grotendeels in de kinderschoenen staat, zou diepgaande gevolgen kunnen hebben voor omvang en patroon van de internationale handel; zie bijv. Whalley (1991) en Anderson and Blackhurst (1992). Zoveel is nog onzeker of zelfs onbekend op dit gebied, dat zonder gedegen onderzoek vooraf bijna elke uitspraak over mogelijke gevolgen pure speculatie is. Onlangs las ik de stelling dat de energieprijzen op den duur met een factor 5 à 6 zou moeten worden verhoogd.³²⁾ Dat is wel erg veel, maar ondenkbaar acht ik dat zeker niet. Als dit mijn intree-rede geweest was, zou ik waarschijnlijk voor de komende jaren een onderzoek hebben aangekondigd naar de effecten van een verzesvoudiging van de brandstofprijzen op de internationale handel. Nu dit mijn afscheidscollege is, rest mij niets anders dan mijn mond te houden.

³¹⁾ Bijvoorbeeld Daoudi and Dajani (1983), Hufbauer and Schott (1985), Carter (1988), Van Bergeijk (1990).

³²⁾ T. Westerwoudt in *NRC Handelsblad* van 10 maart 1992, die deze schatting ontleent aan L. Reijnders. In *NRC Handelsblad* van 13 juni 1992 citeren K. Knip en T. Westerwoudt dezelfde milieudeskundige als volgt: "Als je alle milieu- en schaarstekosten in rekening brengt, moet de prijs van energie 3 tot 6 maal hoger worden."

Literatuurverwijzingen

- ADDISON, T. and L. DEMERY (1986), The impact of liberalisation on growth and equity, International Employment Policies Working Paper No. 4, Geneva, International Labour Office
- AFXENTIIOU, P.C. and A. SERLETIS (1991), Exports and GNP causality in the industrial countries: 1950-1985, *Kyklos*, Vol. 44, No. 2, pp. 167-179
- ANDERSON, K. and R. BLACKHURST (eds) (1992), *The Greening of World Trade Issues*, New York, Harvester Wheatsheaf
- BALASSA, B. (1985), Exports, policy choices, and economic growth in developing countries after the 1973 oil shock, *Journal of Development Economics*, Vol. 18, No. 1, pp. 23-35
- BALDWIN, R.E. (1984), Trade policies in developed countries, in: Jones and Kenen (1984: Ch. 12)
- BARKER, T. (1977), International trade and economic growth: an alternative to the neoclassical approach, *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 1, No. 2, pp. 153-172
- BARRY, N. (1990), Comment on "The noncompetitive theory of international trade and trade policy" by Helpman, *Proceedings of the World Bank Annual Conference on Development Economics 1989*, Washington D.C., World Bank, pp. 223-225
- BEERS, C. VAN and H. LINNEMANN (1992), Does South-South trade have a dynamic advantage over South-North trade? Working Paper, Leiden University/Free University, Amsterdam
- BERGEIJK, P.A.G. VAN (1990), *Handel en diplomatie*, Proefschrift R.U. Groningen
- BHAGWATI, J.N. (1958), Immiserizing growth: a geometrical note, *Review of Economic Studies*, Vol. 25, No. 2, pp. 201-205
- BHAGWATI, J.N. (1971), The generalized theory of distortions and welfare, in: J.N. Bhagwati et al. (eds), *Trade, Balance of Payments and Growth*, Amsterdam, North-Holland, Ch. 4
- BHAGWATI, J.N. (1988), Export-promoting trade strategy: issues and evidence, *World Bank Research Observer*, Vol. 3, No. 1, pp. 27-57
- BROWN, D.K. and R.M. STERN (1989), Computable general equilibrium estimates of the gains from US-Canadian trade liberalisation, in: D. Greenaway, T. Hyclak and R.J. Thornton (eds), *Economic Aspects of Regional Trading Arrangements*, New York, Harvester Wheatsheaf, Ch. 4
- BRUTON, H. (1989), Import substitution, in: H. Chenery and T.N. Srinivasan (eds), *Handbook of Development Economics*, Vol. 2, Amsterdam, North-Holland, Ch. 30
- CARTER, B.E. (1988), *International Economic Sanctions: Improving the Haphazard U.S. Legal Regime*, Cambridge, Cambridge University Press

- CHENERY, H., S. ROBINSON and M. SYRQUIN (1986), *Industrialization and Growth - A Comparative Study*, New York, Oxford University Press
- CHENERY, H. and M. SYRQUIN (1975), *Patterns of Development 1950-1970*, London, Oxford University Press
- CHOW, P.C.Y. (1987), Causality between export growth and industrial development: empirical evidence from the NICs, *Journal of Development Economics*, Vol. 26, No. 1, pp. 55-63
- CHOW, P.C.Y. (1989), Causality between export growth and industrial development : empirical evidence from the NICs - a reply, *Journal of Development Economics*, Vol. 31, No. 2, pp. 416-417
- CORDEN, W.M. (1974), *Trade Policy and Economic Welfare*, Oxford, Clarendon Press
- CORDEN, W.M. (1984), Normative theory of international trade, in: Jones and Kenen (1984: Ch. 2)
- DAOUDI, J.S. and M.S. DAJANI (1983), *Economic Sanctions: Ideals and Experience*, London, Routledge
- DARRAT, A.F. (1986), Trade and development: the Asian experience, *Cato Journal*, Vol. 6, No. 2, pp. 695-700
- DARRAT, A.F. (1987), Are exports an engine of growth? Another look at the evidence, *Applied Economics*, Vol. 19, No. 2, pp. 277-283
- DORNBUSCH, R. (1992), The case for trade liberalization in developing countries, *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 16, No. 1, pp. 69-85
- DIJCK, P. VAN and E. HOOGTEIJLING (1992), The syndrome of protectionism and the prospects for trade liberalization, in: H. Linnemann (ed.), *South-South Trade Preferences*, New Delhi, Sage, Ch. 4
- ERZAN, R. and G. KARSENTY (1989), Products facing high tariffs in major developed market-economy countries, *UNCTAD Review*, Vol. 1, No. 1, pp. 51-73
- ERZAN, R., K. KUWAHARA, S. MARCHESE and R. VOSSENAAR (1989), The profile of protection in developing countries, *UNCTAD Review*, Vol. 1, No. 1, pp. 29-49
- ESFAHANI, H.S. (1991), Exports, imports, and economic growth in semi-industrialized countries, *Journal of Development Economics*, Vol. 35, No. 1, pp. 93-116
- EVANS, D. (1989), Alternative perspectives on trade and development, in: H. Chenery and T.N. Srinivasan (eds), *Handbook of Development Economics*, Vol. 2, Amsterdam, North-Holland, Ch. 24
- EVERS, B. (1989), Industrialization and foreign trade, Occasional paper No. 24, Tilburg, Instituut voor Ontwikkelingsvraagstukken
- FAINI, R., J. DE MELO, A. SENHADJ-SEMLALI and J. STANTON (1989), Growth-oriented adjustment programs: a statistical analysis, Development Studies Working Paper No. 14, Torino and Oxford, Centro Studi Luca d'Agliano and Queen Elisabeth House

- FEDER, G. (1983), On exports and economic growth, *Journal of Development Economics*, Vol. 12, No. 1/2, pp. 59-73
- FONTAINE, J.-M. (1992), *Foreign Trade Reforms and Development Strategy*, London, Routledge
- FOSU, A.K. (1990a), Export composition and the impact of exports on economic growth of developing economies, *Economics Letters*, Vol. 34, No. 1, pp. 67-71
- FOSU, A.K. (1990b), Exports and economic growth: the African case, *World Development*, Vol. 18, No. 6, pp. 831-835
- GATT (jaarlijks), *International Trade*, Geneva, GATT
- GONÇALVES, R. and J. RICHTERING (1987), Intercountry comparison of export performance and output growth, *The Developing Economies*, Vol. 25, No. 1, pp. 3-18
- GREENAWAY, D. (1991), The new trade theories and developing countries, in: V.N. Balasubramanyam and S. Lall (eds), *Current Issues in Development Economics*, Houndmills, Macmillan, Ch. 8
- GYIMAH-BREMPPONG, K. (1991), Export instability and economic growth in Sub-Saharan Africa, *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 39, No. 4, pp. 815-828
- HELPMAN, E. (1990), The noncompetitive theory of international trade and trade policy (with comments by T.N. Srinivasan and N. Barry), *Proceedings of the World Bank Annual Conference on Development Economics 1989*, Washington D.C., World Bank, pp. 193-230
- HELPMAN, E. and P.R. KRUGMAN (1989), *Trade Policy and Market Structure*, Cambridge, Mass., MIT Press
- HUFBAUER, G.C. and J.J. SCHOTT (1985), *Economic Sanctions in Support of Foreign Policy Goals*, Cambridge, Mass., MIT Press
- JONES, R.W. and P.B. KENEN (eds) (1984), *Handbook of International Economics*, Vol. I, Amsterdam, North-Holland
- JUDGE, G.G., W.E. GRIFFITHS, R. CARTER HILL, H. LÜTKEPOHL and T.C. LEE (1985), *The Theory and Practice of Econometrics*, (2nd edition), New York, Wiley
- JUNG, W.S. and P.J. MARSHALL (1985), Exports, growth and causality in developing countries, *Journal of Development Economics*, Vol. 18, No. 1, pp. 1-12
- KAVOUSSI, R.M. (1984), Export expansion and economic growth - further empirical evidence, *Journal of Development Economics*, Vol. 14, No. 1/2, pp. 241-250
- KINDLEBERGER, Ch.P. (1962), *Foreign Trade and the National Economy*, New York, Yale University Press
- KOHLI, I. and N. SINGH (1989), Exports and growth: critical minimum effort and diminishing returns, *Journal of Development Economics*, Vol. 30, No. 2, pp. 391-400
- KRAVIS, I.B. (1970), Trade as a handmaiden of growth : similarities between the nineteenth and twentieth century, *Economic Journal*, Vol. 80, No. 320, pp. 850-872

- KRUEGER, A.O. (1984), Trade policies in developing countries, in: Jones and Kenen (1984: Ch. 11)
- KRUGMAN, P.R. (1984), Import protection as export promotion: International competition in the presence of oligopolies and economies of scale, in: H. Kierzkowski (ed.), *Monopolistic Competition and International Trade*, Oxford, Oxford University Press, pp. 180-193
- KRUGMAN, P. (1989), New trade theory and the less developed countries (with comments by G.K. Helleiner and R.W. Jones), in: G. Calvo, R. Findlay, P. Kousi and J. Braga de Macedo, *Debt, Stabilization and Development*, Oxford, Blackwell, pp. 347-375
- KRUGMANN, P.R. and M. OBSTFELD (1991), *International Economics: Theory and Policy* (2nd edition), New York, Harper Collins
- KUBO, Y., J. DE MELO and S. ROBINSON (1986), Trade strategies and growth episodes, in: H. Chenery, S. Robinson and M. Syrquin, *Industrialization and Growth - A Comparative Study*, New York, Oxford University Press, Ch. 6
- LAL, D. and S. RAJAPATIRANA (1987), Foreign trade regimes and economic growth in developing countries, *World Bank Research Observer*, Vol. 2, No. 2, pp. 189-217
- LALL, S. (1991), Explaining industrial success in the developing world, in: V.N. Balasubramanyam and S. Lall (eds), *Current Issues in Development Economics*, Houndmills, Macmillan, Ch. 7
- LAMARTINE YATES, P. (1959), *Forty Years of Foreign Trade*, London, Allen and Unwin
- LINNEMANN, H. (1966), *An Econometric Study of International Trade Flows*, Amsterdam, North-Holland
- LUCAS, Jr., R.E. (1990), Review of Helpman and Krugman, *Trade Policy and Market Structure*, *Journal of Political Economy*, Vol. 98, No. 3, pp. 664-667
- MACBEAN, A.I. and D.T. NGUYEN (1988), Export instability and growth performance, in: D. Greenaway (ed.), *Economic Development and International Trade*, Houndmills, Macmillan, pp. 95-116
- MADDISON, A. (1982), *Phases of Capitalist Development*, Oxford, Oxford University Press
- MICHAELY, M. (1977), Exports and growth. An empirical investigation, *Journal of Development Economics*, Vol. 4, No. 1, pp. 49-53
- MICHAELY, M. (1984), *Trade, Income Levels, and Dependence*, Amsterdam, North-Holland
- MOSCHOS, D. (1989), Export expansion, growth, and the level of economic development - an empirical analysis, *Journal of Development Economics*, Vol. 30, No. 1, pp. 93-102
- NGUYEN, T.T. and R.M. WIGLE (1992), Trade liberalisation with imperfect competition: The large and the small of it, *European Economic Review*, Vol. 36, No. 1, pp. 17-35
- PACK, H. (1988), Industrialization and trade, in: H. Chenery and T.N. Srinivasan (eds), *Handbook of Development Economics*, Vol. 1, Amsterdam, North-Holland, Ch. 9

- PINHEIRO, A.C. (1989), Total factor productivity growth and export-led strategies : reviewing the cross-country evidence, Discussion Paper No. 182, IPEA/INPES, Rio de Janeiro. (Dit paper geeft een samenvatting van Hoofdstuk 2 uit A.C. Pinheiro, *An inquiry into the causes of total factor productivity growth in developing countries*, Ph.D. dissertation, University of California, Berkeley, 1989)
- RAM, R. (1985), Exports and economic growth : some additional evidence, *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 33, No. 2, pp. 415-425
- RAM, R. (1987), Exports and economic growth in developing countries: evidence from time-series and cross-section data, *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 36, No. 1, pp. 51-72
- RANA, P.B. (1985), *Exports and economic growth in the Asian region*, Economic Staff Paper No. 25, Asian Development Bank, Manila
- RANA, P.B. (1988), Exports, policy changes, and economic growth in developing countries after the 1973 oil shock : comments, *Journal of Development Economics*, Vol. 28, No. 2, pp. 261-264
- ROBERTSON, D.H. (1938), The future of international trade, *Economic Journal*, Vol. 48, No. 189, pp. 1-14
- RODRIK, D. (1988), Imperfect competition, scale economies, and trade policy in developing countries, in: R.E. Baldwin (ed.), *Trade Policy Issues and Empirical Analysis*, Chicago and London, University of Chicago Press, Ch. 5
- RODRIK, D. (1992), The limits of trade policy reform in developing countries, *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 6, No. 1, pp. 87-105
- ROSE, A.K. (1991), Why has trade grown faster than income? *Canadian Journal of Economics*, Vol. 24, No. 2, pp. 417-427
- RUBBENS, C. (1991), Les incidences de l'ouverture commerciale sur la croissance économique: le cas des pays en voie de développement, Mémoire de diplôme, Faculté des Sciences Economiques et Sociales, Université de Genève
- RUIGROK, W. (1991), Paradigm crisis in international trade theory, *Journal of World Trade*, Vol. 25, No. 1, pp. 77-89
- SALVATORE, D. and T. HATCHER (1991), Inward oriented and outward oriented trade strategies, *Journal of Development Studies*, Vol. 27, No. 3, pp. 7-25
- SEPHTON, P.S. (1989), Causality between export growth and industrial development: empirical evidence from the NICs - a comment, *Journal of Development Economics*, Vol. 31, No. 2, pp. 413-415
- SHADID ALAM, M. (1991), Trade orientation and macro economic performance in LDCs : an empirical study, *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 39, No. 4, pp. 839-848
- SHEELEY, E.J. (1990), Exports and growth : a flawed framework, *Journal of Development Studies*, Vol. 27, No. 1, pp. 111-116

- SRINIVASAN, T.N. and J. WHALLEY (eds) (1986), *General Equilibrium Trade Policy Modeling*, Cambridge, Mass., MIT Press
- STEWART, F. (1992), *North-South and South-South - Essays on International Economics*, Houndmills, Macmillan
- SUNG-SHEN, N., B. BISWAS and G. TRIBEDY (1990), Causality between exports and economic growth : an empirical study, *Journal of Economic Development*, Vol. 15, No. 1, pp. 47-61
- SVEDBERG, P. (1991), The export performance of Sub-Saharan Africa, *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 39, No. 3, pp. 549-566
- TYLER, W.G. (1981), Growth and export expansion in developing countries - some empirical evidence, *Journal of Development Economics*, Vol. 9, No. 2, pp. 121-130
- TYMOWSKI, M.J. (1987), Trade information system on barriers to trade among developing countries, in: O. Havrylyshyn (ed.), *Exports of Developing Countries - How Direction Affects Performance*, Washington D.C., World Bank, pp. 92-105
- VERBRUGGEN, H. (1987), Gains from export-oriented industrialization - with special reference to South-East Asia, in: H. Linnemann (ed.), *Export-Oriented Industrialization in Developing Countries*, Singapore, Singapore University Press, Chs. 7-18
- VERBRUGGEN, H. (1992), The structure of protection and South-South trade in manufactures, in: H. Linnemann (ed.), *South-South Trade Preferences*, New Delhi, Sage, Ch. 6
- WHALLEY, J. (1985), *Trade Liberalization among Major World Trading Areas*, Cambridge, Mass., MIT Press
- WHALLEY, J. (1991), The interface between environmental and trade policies, *Economic Journal*, Vol. 101, No. 405, pp.180-189
- WOOD, A. (1991), What do developing-country manufactured exports consist of? *Development Policy Review*, Vol. 9, pp. 177-196